

Journal of Analytic Divinity
International Refereed Journal

E-ISSN: 2602-3792

Haziran/ June 2021/ 5 (2): ss-pp 97-122

Had Kavramının İslami İlimlerde İfade Ettiği Anlam ve Kur'an'da Hudûdullah Kavramı

The Meaning of the Concept of Had in Islamic Sciences and the Concept of
Hududullah in Qur'an

Derviş Dokgöz

Dr., T. C., Milli Eğitim Bakanlığı
Phd., T.R, The Ministry of National Education

Malatya/Türkiye, ddokgoz44@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0891-0696>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Derleme Makalesi / Review Article

Geliş Tarihi / Date Received: 10 Mayıs/ May 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 10 Haziran/ June 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Haziran/15 June 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Yaz- Haziran/ Summer-June

DOI: 10.46595/jad.931154

Cite as / Atıf: Dokgöz, Derviş. "Had Kavramının İslami İlimlerde İfade Ettiği Anlam ve Kur'an'da Hudûdullah Kavramı", *Journal of Analytic Divinity*, 5/2 (June 2021): 97-122.

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Web: <http://dergipark.org.tr/jad> | **e-mail to:** editorjand@gmail.com

Copyright © Published by Özcan Güngör, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi / Ankara Yıldırım Beyazıt University, Faculty of Islamic Studies, Ankara-Turkey. Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

Had kavramı özellikle fıkıh ilmi başta olmak üzere mantık ve kalam gibi bilim dallarında terim anlamı kazanmış bir kavramdır. Fıkıhta 'kitap ve sünnetle belirlenmiş uygulanması zorunlu cezalar' anlamında yaygın olarak kullanılan bu terim; mantık, kalam ve usûl-i fıkıhta ise 'bir şeyin mahiyetinin tanımlanması' anlamında kullanılmaktadır. Had kelimesinin çoğulu olan hudûd kelimesinin ise Kur'an'da 'hudûdullah' şeklinde Allah lafzı ile birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bu makalede had ve hudûd kelimelerinin sözlük anlamından hareketle, çeşitli bilim dallarında kazandığı anlamlar incelenerek sunulmuştur. En yaygın olarak kullanıldığı fıkıh bilim dalında, bilinen terim anlamını kazanma sürecine dair bilgiler paylaşılmış, had kelimesinin sözlük ve terim anlamı arasındaki ilişkiye dair âlimlerin görüşleri aktarılmıştır. Bunun yanında had/hudûd kavramının Kur'an'da ve hadislerdeki kullanıldığı anlamlar genel olarak incelenmiştir. Buna göre Kur'an'daki hudûdullah kavramı ile fıkıhtaki had/hudûd kavramı arasında doğrudan bir anlam birliği görülmezken, hadislerde yer alan had/hudûd kavramlarının ise fıkıhtaki terimleşmiş anlamı içerdiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Had, Hudûd, Ukûbât, Hudûdullah.

Abstract

The concept of hadd is a concept that has gained a term meaning in branches of science such as logic and kalam, especially in fiqh science. This term, which is widely used in fiqh in the sense of "mandatory punishments determined by Scripture (Quran) and sunnah"; In logic, kalam and usul al-fiqh, it is used in the sense of "defining the attribute of something". It is seen that the word hudud, which is the plural of the word had, is used together with the word of Allah in the form of 'hudûdullah' in the Quran. In this article, based on the lexical meaning of the words had and hudud, the meanings gained in various branches of science are examined and presented. In the branch of fiqh, where it is most widely used, information about the process of gaining the meaning of the known term has been shared, and the views of scholars on the relationship between the lexical meaning of word hadd and the meaning of the term are conveyed. In addition, the meanings of the concept of hadd/hudud in the Quran and hadiths have been examined in general. Accordingly, while there is no direct unity of meaning between the concept of hududullah in the Quran and the concept of had/hudud in fiqh, it is seen that the concepts of hadd/hudud in the hadith contain the termed meaning in fiqh.

Keywords: Fiqh, Had, Hudud, Punishment, Hududullah (Limits ordained by Allah).

Giriş

Had kelimesi, hem sözlük anlamı hem de farklı bilim dallarında kazandığı terim anlamları ile geniş bir kullanım alanına sahiptir. İslami ilimler içerisinde en yaygın olarak kullanıldığı alan fıkıh olsa da, bunun yanında kelim, mantık ve fıkıh usulünde de terim anlamı kazanmış bir kavramdır. Ancak had kavramı, fıkıh literatüründeki belli suçlar için nâss ile belirlenmiş cezalar anlamındaki kullanımının yaygınlığı nedeniyle sadece İslam ceza hukuku alanıyla algılanır hale gelmiştir.

Had kelimesinin çoğulu olan hudûd/حدود kelimesi ise, Kur'an'da birçok ayette geçen ve dikkat çeken kavramlardan biridir. Genellikle Allah lafzına izâfe edilmiş olarak 'Hudûdullah/حدود الله' şeklinde ve sözlük manası itibariyle, 'Allah'ın sınırları' anlamına gelen bu kavramın, birçok ayette yer aldığı görülmektedir. Had ve hudûd kavramlarının Kur'an'da, hadislerde ve fıkıh literatüründe ifade ettiği anlamları ortaya çıkarmanın ve bunların karşılaştırılarak aralarındaki bağlantı, benzerlik ve farklılıkların ortaya konmasının fıkıh alanındaki çalışmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Fıkıh literatüründe had ve hudûd kavramlarının, kitap ve sünnetle belirlenmiş cezalar şeklinde terim anlamı kazandığı görülmektedir. Temel fıkıh ve hadis kaynaklarında kitâbü'l-hudûd başlıkları ile yer alan bölümler, cezası kitap ve sünnetle belirlenmiş suçlara dair hükümlerin ve rivayetlerin yer aldığı bölümlerdir. Bunun yanında hudûd kavramının, Kur'an'da da bazı ahkam ayetlerinde yer aldığı görülmektedir. Bu ayetler incelendiğinde, öncesinde bazı fikhî hükümlerin zikredildiği ve daha sonra bunların 'Allah'ın hudûdu' olduğunun vurgulandığı görülür. Ancak had kavramının fıkıhta ilk akla getirdiği anlam 'belirli suçlar için konulmuş cezalar' iken, Kur'an'da Allah'ın hudûdullah olarak nitelediği fikhî hükümlerin ise ceza hukuku alanındaki hükümler olmadığı görülmektedir. Hatta Kur'an'daki hudûdullah kapsamındaki hükümlerin çoğunluğu, yasak/haram kılmaya dair hükümler bile değildir. Bu durumda hudûdullah kavramı ile kastedilen anlam nedir? Hudûd/حُدُود kelimesinin müfred hali olan had/ح kelimesinin fıkıh literatüründeki anlamı, Kur'an'daki hudûdullah kavramına dahil midir? Yine fıkıh ve hadis kitaplarında yer alan kitâbü'l-hudûd adlı bölümler, Kur'an'daki hudûdullah kavramı ile doğrudan ilgili midir? Bu ve benzer sorular bu çalışmada ele alınarak cevaplanmaya çalışılacaktır.

1. Had Kavramı

Bu kısımda had kavramının sözlük anlamları ve farklı bilim dallarında kazandığı istilâhî anlamlar hakkında bilgiler verilecektir.

1.1. Had Kelimesinin Sözlük Anlamı

Had/حَدّ kelimesi, (ح-د-د) kökünden türemiş olup, çoğulu 'hudûd/خُدُود'tur. Had, *Lisânü'l-Arab'* da; "الفصل بين شيئين لان لا يختلط احدهما بالآخر او لان لا يتعدى احدهما على الآخر / Had, iki şey arasında bulunan, birinin diğerine karışmasını veya geçmesini (tecavüzünü) engelleyen ayırıcı kısım/fasıla"¹ şeklinde tanımlanmıştır. İsfahânî (ö. 425/1034) de benzer şekilde; "الحَدّ: الحاجز بين شيئين الذي يمنع اختلاط احدهما بالآخر Had, iki şey arasında bulunup, birinin diğerine karışmasını önleyen engel/mania"² şeklinde tarif etmiştir. Bu temel anlamın yanında lügatlerde, "bir şeyin bittiği yer, bir şeyin uç (kenar) kısmı, bir şeyin keskin tarafı, kılıcın ağzı ve bir şeyin mahiyetinin tanımı" şeklinde farklı anlamlarına değinildiği görülmektedir.³

Görüldüğü üzere had kelimesinin anlamına dair yapılan açıklamalar genel olarak; 'engel, mania, bariyer, bir nesnenin bittiği yer, sınır, bir şeyin uç ve kenar kısmı, tanım/tarif' şeklinde olduğu görülmektedir.⁴ حَدّ kelimesi fiil olarak ise; "men etmek, yasaklamak, engellemek, mâni olmak, ceza uygulamak, iki şeyin arasını ayırmak, sınırlarını çizmek, alıkoymak, bıçak ve kılıç gibi şeyleri bilemek/keskinleştirmek, inceltmek, bir şeyi diğerlerinden ayırt etmek"⁵ manalarına gelmektedir. حَدّ kelimesi على ile kullanıldığında 'birine kızmak, öfkelenmek' anlamına gelirken, على أقام ile kullanıldığında ise 'birine cezası uygulamak' anlamına gelmektedir.⁶ Müfâ'ale babında, حَدّ şeklinde kullanıldığı durumda, 'karşı çıkmak, muhalefet etmek, isyan etmek, düşmanlık etmek, üzerine vacip olanı yapmaktan kaçınmak' anlamlarına gelmektedir.⁷

¹ Ebü'l-Fazl Cemâlüddin Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, thk. Abdullah Ali el-Kebîr (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), "hdd", 2/799.

² Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, thk. Muhammed Seyyid Keylanî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), "hdd", 109.

³ Ebü Hüseyin Ahmed b. Fâris, *Mu'cemu megâyisi'l-lüga*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979), "hdd", 2/3; Ebü Abdillâh Zeynüddin Muhammed b. Ebî Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-sihâh* (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1986), "hdd", 53; Ebü't-Tâhir Mecdüddin Muhammed b. Ya'kûb el-Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü'l-muhît*, thk. Muhammed Na'im el-Arksûsî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005), "hdd", 276; *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, nşr. Vizâratü'l-Evkaf ve's-Şuûni'l-İslamiyye (Kuveyt: 1990), 17/129.

⁴ Benzer açıklamalar için bakınız: Ebü İshâk Ahmed b. Muhammed Sa'lebî, *el-Kesf ve'l-beyân an tefsiri'l-Kur'ân (Tefsiru Sa'lebî)* (Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, 2002), 2/82; Ebü Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddin Muhammed b. Ömer er-Râzî, *Tefsiru'l-kebîr (Mefâtihu'l-gayb)* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981) 5/124; Ebü Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Müessesetür'r-Risâle, 2006), 3/221; *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, 17/129; Ali Bardakoğlu, "Had", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1996), 14/547.

⁵ Ebü Nasr İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lüga ve sihâhü'l-Arabiyye*, thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1990), "hdd", 2/463; İbn Manzûr, "hdd", 2/800; Firûzâbâdî, "hdd", 276; İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, haz. Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye (Kahire: Mektebetü's-Şurûki'd-Devliyye, 2004), "hdd", 160.

⁶ Cevherî, *Tâcü'l-lüga*, "hdd", 2/463; Râzî, "hdd", 53; Butrus Bustânî, *Muhîtü'l-muhît* (Beyrut: Mektebetü Lübnân, 1987), "hdd", 153.

⁷ İbn Manzûr, "hdd", 2/800; Firûzâbâdî, "hdd", 276; İbrâhim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-vasît*, "hdd", 160.

İf'âl vezninde أَحَدٌ - اِحْدَادٌ ise 'süslenmekten yoksun bırakma, yas tutma, matem elbisesi giyme' anlamlarına gelmektedir.⁸ İddet bekleyen kadının bu durumuna da, süslenmesine engel olması dolayısıyla ihdâd / اِحْدَادٌ denilmiştir.⁹

Demir madenine de hem kuvvet ve sertliğinden hem de güçlü ve aşılmaz olmasından dolayı hadîd/ حَدِيدٌ denmiştir.¹⁰ Demirci anlamına gelen haddâd/ حَدَادٌ kelimesi, aynı zamanda 'had cezasını uygulayan kişi' için de kullanılmıştır.¹¹ Ayrıca الْحَدَادٌ kelimesi, gardiyan ve kapıcı için de kullanılmıştır. Bu şekilde isimlendirilmesi de yine mâni olma anlamına dayalı olarak kapıcı ve gardiyanın, içeride olanların dışarı çıkmasını, dışarıda olanında içeri girmesini engellediği içindir.¹² Had/الْحَدَّ kelimesi, bakış (nazar) için kullanıldığında 'uyarıcı ve sert bir şekilde bakmayı' ifade ederken, söz ve konuşmada da yine 'sertliği ve incitici olmayı' ifade eder. حَدِيدُ الْفَهْمِ ve حَدِيدُ النَّظَرِ tabirleri 'bakışta ve anlayışta dikkati, hassaslığı ve keskinliği' ifade etmektedir.¹³

Bu açıklamalara göre had kelimesinin isim olarak 'engel, mânia, sınır' anlamlarının, fiil olarak ise 'menetmek, yasaklamak, mani olmak' anlamlarının öne çıktığı ve bu kökten türeyen kelimelerin de genellikle bu temel manalara dayalı olarak anlamlar kazandığı görülmektedir. Örneğin, أَمْرٌ حَدَدٌ sözü 'yasaklanmış/menedilmiş iş'¹⁴ anlamına gelmektedir. Yine gayrimenkullerin sınırı da, başka mülkler ile karışmasını önlediği ve başkalarının ona ortak olmasını engellediği için had-hudûd şeklinde isimlendirilmiştir.¹⁵

حَادٌّ - يُحَادِدُ - (ح - د - د) kökünden Kur'an'da yer alan kelimelere bakıldığında fiil olarak, حَدٌّ - يُحَادِدُونَ sîgaları ile geçmekte olduğu görülmektedir.¹⁶ Fiil olarak geçtiği ayetlerde 'muhalafet etmek, karşı çıkmak, başkaldırmak, düşmanlık etmek' anlamlarına sahiptir.¹⁷ Örneğin لَا تَجِدُ اللهُ أَجْرًا يُؤْتُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ *Allah'a ve ahiret gününe iman eden hiçbir topluluğun, babaları, oğulları, kardeşleri yahut kendi akrabaları olsalar bile, Allah'a ve peygamberine düşman olan kimselere sevgi beslediğini göremezsin.*¹⁸ ayetinde bu anlamda geçmektedir. Aynı kökten türeyen 'demir' anlamındaki حَدِيدٌ kelimesi de Kur'an'da

⁸ Cevherî, "hdd", 2/462; Firûzâbâdî, "hdd", 276; Bustânî, "hdd", 153.

⁹ Sa'lebî, *Tefsiru Sa'lebî*, 2/83; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/124; *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, 17/129.

¹⁰ İbn Fâris, "hdd", 2/3; Cevherî, "hdd", 2/462.

¹¹ Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdiseyyid Mutarrızî, *el-Muğrib fi tertîbi'l-mu'rib*, nşr. Mahmûd Fâhûrî-Abdulhamîd Muhtâr (Halep: Mektebetü Usame b. Zeyd, 1979), "hdd", 186. "أجرة الحداد على السارق" sözünde bu anlamdadır.

¹² İbn Fâris, "hdd", 2/3; Cevherî, "hdd", 2/462; Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 5/124; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l Kur'an*, 3/221; Râzî, "hdd", 53; *el-Mevsû'atü'l-fikhiyye*, 17/129.

¹³ İsfahânî, "hdd", 110; İbrâhim Mustafa vd., *Mu'cemü'l-oasîr*, "hdd", 160-161.

¹⁴ İbn Fâris, "hdd", 2/4; Cevherî, "hdd", 2/462.

¹⁵ Ömer Nuhu Bilmen, *Hukukî İslâmîyye ve İstîlâhât-ı Fikhiyye Kâmusu* (İstanbul: Bilmen Basım Yayın Evi, ts.) 3/14; Abdurrahman Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993), 6/2859.

¹⁶ et-Tevbe 9/63; el-Mücâdele 58/5, 20, 22.

¹⁷ İsfahânî, "hdd", 110.

¹⁸ el-Mücâdele 58/22.

beş ayette yer almaktadır.¹⁹ ‘Keskinlik’ anlamında *bakışların keskinliği*²⁰ ve *keskin/incitici diller*²¹ şeklinde iki ayette geçtiği görülmektedir.²²

(ح - د - د) kökünden türeyen ve Kur’an’da geniş kullanıma sahip olan bir diğer kelime ise had/حَد kelimesinin çoğulu olan hudûd/حُدُود kelimesidir. Kur’an’da bu kelime genellikle Allah lafzına muzâf olmuş şekilde birçok ayette yer almaktadır.²³ Kısaca ‘Allah’ın sınırları, hükümleri ve yasakları’²⁴ anlamını ifade eden bu kavram, çalışmamızın ileriki bölümlerinde ele alınıp hakkında geniş açıklama yapılacak ve bu kavramın kapsamına giren fikhî hükümlere dair açıklamalarda bulunulacaktır.

1.2. Had Kavramının Terim Anlamları

‘Had’ kelimesi fıkıh, mantık, kelim ve fıkıh usulü bilimlerinde terim anlamı kazanmıştır. En yaygın olarak kullanıldığı fıkıh biliminde, ceza hukukuna dair belirli suç ve cezaları ifade eder şekilde terimleşmiştir. Buna karşın fıkıh usulü, mantık ve kelimde ise ‘tanımlama/tarif’ manasına dayalı olarak terimleştiği görülmektedir. Had kelimesinin terim anlamlarını bu iki grupta ayrı başlıklar halinde inceleyeceğiz. Fıkıhta had terimini geniş bir şekilde inceleyeceğimizden öncelikle mantık, kelim ve fıkıh usulündeki terim olarak kullanılan anlamını ele alalım.

1.2.1. Mantık, Kelim ve Fıkıh Usulü Bilimlerinde Had Terimi

Had kelimesinin sözlük anlamlarından birisi de ‘tanımlamak/tarif etmek’²⁵ Bu anlamda lügatlerde, “القول دالٌّ على ماهية الشيء” *Bir şeyin mahiyetine delâlet eden söz*²⁶ şeklinde tarif edilmiştir. Özellikle mantık biliminde, “bir şeyin durumunu/mahiyetini tanımlayan ve kendisi dışındaki şeylerden de farklılığını gösteren tarif”²⁷ şeklinde tanımlanmış ve bu

¹⁹ el-Kehf 18/96; el-Hac 22/21; Sebe 34/10; el-Hadîd 57/25; el-İsrâ 17/50.

²⁰ el-Kâf 50/22. “فَكُنْتُمْ غَنَاءَ غَنَاءِ الْيَوْمِ حَرِيدٌ...Şimdi gaflet perdeni açtık; bugün artık gözün keskindir....”

²¹ el-Ahzap 33/19. “سَلَفُكُمْ بِالْبَيْتَةِ جِدَادٌ أَسْبَحُوا عَلَى الْحَيْرِ” *Ganimete karşı aşırı düşkünlük göstererek sizi keskin dillerle incitirler.*”

²² İsfahânî, “hdd”, 110.

²³ el-Bakara 2/187, 229, 230; en-Nisâ 4/13-14; et-Tevbe 9/97-112; el-Mücâdele 58/4; et-Talâk 65/1.

²⁴ İsfahânî, “hdd”, 110.

²⁵ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed en-Nisâbüri, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 1/520; Bustanî, “hdd”, 154; Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed et-Tehânevî, *Mevsû'atü keşşaf ıstılahâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dahrûc (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996), “hdd”, 1/624.

²⁶ Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali el-Curcânî, *Mu'cemu't-ta'rifât*, thk. Muhammed Siddîk el-Minşâvî (Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.), “hdd”, 74.

²⁷ Tehânevî, “hdd”, 1/624; Bustanî, “hdd”, 154; Mehmet Şirin Çıkar, “Arap Dilbilim Çalışmalarında ‘Had/Tanım’ Terimi ve Er-Rummânî'nin ‘El-Hudûd’ Adlı Eseri”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5/2 (2005), 54.

anlamda yaygın olarak kullanılmıştır. Ayrıca mantıkta kıyasların/önergelerin öncül ve sonuçlarının da yine had kelimesi ile ifade edildiği görülmektedir. Örneğin;

Her insan canlıdır - Hadd-i Asğar.

Her canlı cisimdir - Hadd-i Evsat.

O halde insan cisimdir - Hadd-i Ekber.²⁸

İslam mantıkçıları tanımı, had ve resm adıyla iki kısma ayırmışlardır. Bu sınıflamada had, öze ait olan tarif iken; resm ise ilintiye ait yani özellik ve nitelikler verilerek yapılan tanımlamadır. Öze ait tanım yani had, daha doğru bir tanımlama olup, bununla bir kavramın yeri açıkça belirtilir ve diğer şeylerden tamamen ayrılması sağlanır.²⁹ Yapılan tanımlar da tam veya eksik olmasına göre hadd-i tām ve hadd-i nākıs şeklinde ikiye ayrılmıştır.³⁰

Had teriminin kullanıldığı bir diğer ilim dalı ise kelimadır. Cüveynî (ö. 478/1086), bu konuda şöyle demektedir: "Had ve hakikatin manasına dair en doğru söz şudur; mahdudun (tanımlananın) kendine has vasıflarla belirtilmesidir."³¹ Curcânî (ö. 816/1413) ise had kavramını, "bir şeyi oluşturan unsurları ve onun kendine has özelliklerini içinde toplayan söz"³² şeklinde tanımlamaktadır. Haddin lügat anlamında sınırlama ve ayırt edicilik vasfı bulunduğundan, tanımlarda bir şeyi başkalarından ayıran kendine has niteliklerin belirtilmesi ve kendinden olmayanların dışarıda bırakılması sağlanmalıdır. Bu durumda tanımların, efrâdını cāmi ağıyârını mâni (aynı mahiyetteki şeyleri toplayıp kuşatan, farklı nitelikte olanları ise dışarıda bırakan) özelliğe sahip olması gerektiği belirtilmiştir.³³

Bunun yanında fıkıh usulcülerinin de had terimini benzer şekilde; "bir şeyin mahiyetini ifade eden veciz lafız"³⁴ veya "bir şeyi kendisi dışındakilerden ayıran vasıf" şeklinde tarif etikleri görülmektedir.³⁵ Gazzâlî (ö. 505/1111), 'had'din (tanımın), bir şeyin mahiyetini ve zâtının hakikatini ortaya koyması gerektiğini, yani tüm zâtî özelliklerine

²⁸ Tehânevî, "hdd", 1/624; Bustanî, "hdd", 154.

²⁹ Necati Öner, *Klasik Mantık* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986), 36.

³⁰ Geniş bilgi için bk. Öner, *Klasik Mantık*, 36-37.

³¹ İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknu'ddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Kâfiye fi'l-cedel*, nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbi'l-Halebi, 1979), 2.

³² Curcânî, "hdd", 74.

³³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 5/124; Ömer Türker, "Tarif", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2011), 40/28; Geniş bilgi için bk. Muhit Mert, "Kelimcilerin Tanım Kuramları", *Kelam Araştırmaları* 1/2 (2003), 81-92.

³⁴ Ebû Muhammed Alî İbn Hazm, *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm* (Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979), 1/35.

³⁵ Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî es-Subkî, *Ref'u'l-Hâcib an Muhtasari İbni'l-Hâcib* (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999) 1/287; Tehânevî, "hdd", 1/624; Bustanî, "hdd", 154.

şâmil olmasının ve onu diğer şeylerden ayıracak yönlerinin de belirtilmesinin gerekli olduğunu belirtmektedir. Bunun yanında haddin (tanımın); kısa, öz ve mümkün olduğunca doğrudan tanımlananı ifade edecek sözcüklerle yapılması; ayrıca az kullanılan, uzak anlamlı ve müşterek (çok anlamlı) kelimelerden sakınılması gerektiğini de dile getirmektedir.³⁶ Karâfi, (ö. 684/1285) *Tenkîhu'l-fusûl fî ihtisâri'l-Mahsûl fi'l-usûl* adlı eserine önemine binaen 'had' terimini açıklayarak başladığını ifade etmekte ve 'had'din; 'lafzın genel olarak neyi ifade ettiğinin açıklanması' olduğunu söylemektedir.³⁷ Teftazânî (ö. 792/1390) ise, "bir şeyin bütün unsurlarını (eczâsını) kapsayan tanımlayıcı sözdür"³⁸ şeklinde tanımlamaktadır. Görüldüğü üzere mantık, kelim ve fıkıh usulünde had terimi için dile getirilen tanımların temel itibariyle benzerlik taşıdıkları görülmektedir.³⁹

1.2.2. Fıkıhta Had Terimi

'Had' kavramının İslami ilimler içinde en yaygın olarak kullanıldığı bilim dalı fıkıhtır. Had terimi fıkıhta genellikle; "Allah hakkı olarak yerine getirilmesi gereken, miktar ve keyfiyeti kitap ve sünnetle belirlenmiş cezaî müeyyideler"⁴⁰ şeklinde tanımlanmıştır. Bu tanıma göre bir cezanın had sayılması için bulunması gereken en önemli iki özellik; 1- Nass ile miktarının tayin edilmiş olması. 2- Allah hakkı olarak yerine getirilmesinin vacip olmasıdır. Bu durumda cezası nâss tarafından belirlenmiş olsa bile kısas, had cezaları içinde mütalaa edilmemiştir. Çünkü onda kul hakkı daha ağırlıktadır ve af veya başka şekilde düşürme imkânı vardır.⁴¹ Ta'zir cezaları ise, miktarı şâri tarafından belirlenmemiş olmasından dolayı had kapsamına girmemektedir.⁴² Yukarıda aktardığımız tanım fıkıh

³⁶ Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl* (Medine: y.y., ts.), 1/35-63.

³⁷ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs el-Karâfi, *Tenkîhu'l-fusûl fî ihtisâri'l-Mahsûl fi'l-usûl* (Beirut: Dâru'l-Fikr, 2004), 11.

³⁸ Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer Teftâzânî, *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, ts.), 1/28.

³⁹ Fıkıhta had kelimesinin tarif ve tanım anlamına dair geniş bilgi için bk. Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-Muhîd* (Gardaka: Dâru's-Safve, 1992), 1/91-106; Halis Demir, "İslam Hukukunda Hudûd Ve Istilah Edebiyatı", *Turkish Studies* 11/5 (Winter 2016), 206-208.

⁴⁰ Ebû Bekr Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed es-Serahsî, *Kitâbü'l-mesûl* (Beirut: Daru'l-Ma'rife, ts.), 9/36; Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi'u's-sanâ'i*, thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 9/177; Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmûd b. Mevdûd el-Mevsîlî, *el-İhtiyar li ta'lîli'l-Muhtâr* (İstanbul: Mektebetü'l-İslamiyye, 1951), 4/79; Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivâsî İbnü'l-Hümâm, *Şerhu fethi'l-kadîr*, thk. Abdürrezzak Galip el-Mehdî (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 5/197; *Fetevâ'l-Hindiyye*, tsh. Abdullatif Hasan Abdurrahman (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2000), 2/158; Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*, thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003), 6/3; Bilmen, *Istilahatı Fıkhiyye Kamusu*, 3/187; Hayreddin Karaman, *Mukayeseli İslam Hukuku* (İstanbul: Nesil Yayınları, 1991), 1/125; Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*, 6/2879.

⁴¹ Serahsî, *Mesûl*, 9/36; Abdulkâdir Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk (et-Teşrîü'l-Cinâiyyeti'l-İslami)*, çev. Ruhi Özcan-Ali Şafak (Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990), 1/82.

⁴² Serahsî, *Mesûl*, 9/36; Muhammed Ebu Zehra, *el-Cerîme ve'l-ukûbe fi'l-fıkhı'l-İslâmî* (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1998), 43.

literatüründe meşhur olmakla birlikte, “had, şer’an belirlenmiş cezadır” şeklinde kısa ve öz tanımlamanın yapıldığı da görülmektedir.⁴³ İbn Hacer (852/1449), sirkat (hırsızlık), zina, kazf (zina iftirası), hıraabe (yol kesme/eşkiyalık), içki içmek ve ridde’nin had kapsamında yer alan cezalar olduğu konusunda ittifak olduğunu söylemektedir.⁴⁴ Ancak Hanefî fıkında hadler genellikle; hadd-i sirkat, hadd-i zina, hadd-i kazf, hadd-i şürb ve hadd-i hamr şeklinde beş çeşit olarak zikredilmiştir.⁴⁵ Cumhuriyet ise had kapsamına, hırsızlık, yol kesme, zina, kazf, içki içmek, ridde ve isyan suçları için olmak üzere yedi cezanın dahil olduğunu kabul etmiştir.⁴⁶ Bu suçlara ait cezalardan Kur’an’da hükmü bulunanlar; hırsızlık,⁴⁷ zina,⁴⁸ kazf,⁴⁹ ve hıraabe⁵⁰ olup, bunun dışındaki içki içmek, riddet ve isyanın cezaları ise Hz. Peygamberin uygulamalarına dayalı olarak belirlenmiştir.⁵¹ İçki içme konusunda Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Raşidin döneminde farklı sayı ve keyfiyette ceza uygulanmasından dolayı,⁵² irtidat için ceza uygulanmasının ise o günkü dini, ictimai ve siyasi gerekçeler nedeniyle Hz. Peygamberin devlet başkanı sıfatıyla yaptığı cezalandırmalar olduğu, bu nedenle bunların ta’zir nevinden cezalar sayılabileceği de ileri sürülmüştür.⁵³

Had cezası ile amaçlanan, insanların, diğer insanlara zarar vermesini engellemek ve toplumu fesattan korumaktır. Tanımda Allah hakkı olarak vurgulanmasının amacı da budur. Yani bütün toplumun maslahatının korunması hadlerde temel dayanaktır.⁵⁴ Bu

⁴³ “الحد هو العقوبة المقدرة شرعاً” İbnü’l-Hümâm, *Fethü’l-kadîr*, 5/197; Tehânevî, “hdd”, 1/623.

⁴⁴ Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî b. Muhammed el-Askalânî İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Bâz (Kahire: Mektebetü’s-Selefiyye, ty.), 12/58. Ancak tanımı geniş tutanlara göre, öldürme, yaralama, âriyenin inkarı, zina dışında iftira, livâta, lezbiyenlik, hayvanlarla ilişki, domuz eti yeme, sihir, namazın terki, ramazanda oruç tutmama vb. fiillerin de had kapsamında görüldüğünü aktarmaktadır. İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 12/58.

⁴⁵ Kasânî, *Bedâiü’s-Sanâi’*, 9/177; Vehbe Zuhaylî, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, çev. Ahmet Efe vd. (İstanbul: Risale Yayıncılık, 1994), 4/320.

⁴⁶ Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, 1/81; Ahmed Fethi Behnesî, *Medhalü’l-fikhi’l-cinâiyyi’l-İslâmî* (Kahire: Dâru’s-şurûk, 1989), 22. Malikî âlim İbn Cüzey ise, had kısas gibi gruplara ayırmaksızın İslam hukukunda cezayı gerektiren suçların on üç tane olduğu belirtmektedir. Bu on üç suç; öldürme, yaralama, zina, kazf, içki içmek, hırsızlık, isyan, hıraabe, dinden dönme, zındıklık, Allah’a meleklerle ve peygamberlere sövme, sihir yapma, namaz ve orucun terkidir. Muhammed b. Ahmed İbn Cüzey, *Kavâninü’l-fikhiyye* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013), 565.

⁴⁷ el-Maide 5/38.

⁴⁸ el-Nur 24/2.

⁴⁹ en-Nur 24/4.

⁵⁰ el-Maide 5/33-34.

⁵¹ Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, 1/119-120; Bardakoğlu, “Had”, 14/548.

⁵² Müslim’in rivayetinde; “İçki haddi için, Hz. Peygamber 40, Hz. Ebu Bekir 40, Hz. Ömer ise 80 celde vurdular” (Müslim, “Hudûd”, 38.) şeklinde hükümlerdeki farklılıklar dile getirilmiştir. Bu konuda geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Nası Aslan - Fatıma Ünsal, “İslâm ve Batı Dünyasında Kamu Yararı Bağlamında İçkinin Yasaklanması: Mukayeseli Bir Araştırma”, *Bilimname* 44 (2021/1), 7-48.

⁵³ Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Bardakoğlu, “Had”, 14/548.

⁵⁴ Ebü’l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Merginânî, *el-Hidâye şerhu Bidâyetü’l-Mübeddî* (Karaçi/Pakistan; Mektebetü’l-Büşra 2011), 4/67; *Fetâva’l-Hindiyeye*, 2/158; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, 6/3; Aslan - Ünsal, “İslâm ve Batı Dünyasında Kamu Yararı Bağlamında İçkinin Yasaklanması: Mukayeseli Bir Araştırma”, 38.

nedenle olsa gerek, had cezaları İslam hukukunda en çok gözetilen, en özel ve dokunulmaz cezalar olarak telakki edilmiştir. Hakkında had cezası tayin edilmiş suçun sübût bulmasından sonra, bu ceza ne mağdur ne de devlet başkanı tarafından hiçbir şekil ve surette affedilemez. Eğer devlet başkanı veya mağdur, cezayı affetse bile, bu af geçersiz sayılmıştır. Hâkimler de eğer bu suçlar sübût bulmuş ise, herhangi bir indirim ve ağırlaştırmada bulunmadan takdir edilmiş bulunan had cezasını aynen uygulamak zorundadır, onların da başka bir ceza ile tecziye etme veya infazı durdurma hakları yoktur. Bu konuda hâkimin görevi, suçun sabit olması veya ispatı durumunda cezayı uygulamaktır. Zaten haddin tanımında yer alan Allah hakkı ile kastedilenin de, bu cezalar konusunda ne kişiler ne de toplum tarafından af, tahfif ve infazının durdurulmasının caiz olmaması olduğu da belirtilmiştir.⁵⁵

Had kelimesinin fıkihtaki belli cezaları içeren bu terim anlamını kazanması konusunda çeşitli görüşler mevcuttur. Belirli suçlar için konulmuş bu cezaların had olarak isimlendirilmesine dair görüşler, çoğunlukla had kelimesinin 'yasaklama ve engel/mâni olma' şeklindeki sözlük anlamından hareketle yapılmıştır. Buna göre had cezaları, caydırıcılık sağlayarak konulduğu suçların işlenmesine engel olduğundan⁵⁶ veya bu suçları işleyen insanların bu yasak fiili tekrarlamasına yahut bunun başkaları için bir yol olmasına mani olmasından dolayı had olarak isimlendirilmiştir.⁵⁷ Benzer bir yoruma göre ise, bu fiillerin yapılması yasaklandığı için bunlar had olarak isimlendirilmiştir.⁵⁸ Diğer bir görüşe göre de, bu suçların cezalarının şârî tarafından belirlenmiş olması ve bunlar üzerinde eksiltme ve artırmanın yapılamamasından dolayı bunlar için had tabiri kullanılmıştır.⁵⁹ İbn Âbidîn (ö. 1252/1836) ise, belli suçların işlenmesi nedeniyle toplumda ortaya çıkacak olan fesadın, konulan bu cezalar sayesinde engellendiği için bunların had olarak isimlendirildiğini söylemektedir.⁶⁰

Had kelimesinin fıkihtaki bu terimsel anlamı kazanmasında, hadislerdeki kullanım şeklinin de etkisi büyüktür. Çünkü had kavramı hadislerde, sözlük ve örfteki anlamlarının yanında çoğu kez, Kur'an tarafından belirlenen veya Hz. Peygamberin takdir ve uygulaması ile sabit olan cezaî müeyyideler yahut bu cezaları gerektiren suçları ifade eder şekilde kullanılmıştır.⁶¹

⁵⁵ Udeh, *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk*, 1/81-84.

⁵⁶ Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyn el-Ferrâ, *el-Udde fî usûli'l-fikh*, thk. Ahmed b. Ali Seyu'l-Mübârekî (Riyad: y.y., 1993), 1/75; Serahsî, *Mebûsât*, 9/36; Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fî'l-usûl* (Beirut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997), 1/34.

⁵⁷ İbn Fâris, "hdd", 2/3; Cevherî, "hdd", 2/463; İsfahânî, "hdd", 109; İbn Manzûr, "hdd", 2/800.

⁵⁸ Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Feyyûmî, *Misbâhü'l-münîr* (Beirut: Mektebetü'l-Lübnan, 1987), 48.

⁵⁹ İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, 12/58; Mutarrızî, "hdd", 1/186.

⁶⁰ İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, 6/3.

⁶¹ Bardakoğlu, "Had", 14/547.

İbnü'l-Esîr (ö. 606/1209), had kelimesinin hadislerde; 'yas tutmak/zînetten uzak durmak/matem elbisesi giymek,⁶²sertlik/kızgınlık/hiddet,⁶³karşı çıkmak/düşmanlık etmek,⁶⁴ bir şeyin bitiş yeri/sınırı⁶⁵ anlamlarında sözlük anlamı dâhilinde kullanıldığını, ancak bu anlamların dışına çıkılarak şer'an belirli suçlar için konulmuş cezalar (ukûbât) anlamında da kullanıldığını belirtmektedir. Bu şekilde had kelimesinin fıkihtaki ceza anlamında kullanıldığına dair örnek hadislerden biri olarak da, Enes b. Malik'den rivayet edilen şu hadisi zikretmektedir: قال : كنت عند النبي صلى الله عليه وسلم فجاءه رجل فقال يا رسول الله إني أصبت / حدًا فأقمه علي. *Ben Resûlullah'ın yanında idim. Bir adam geldi ve ey Allah'ın Resûlü! Ben had gerektiren bir suç işledim. Bana onu (haddi) uygula! ..."*⁶⁶

Aşağıda çeşitli hadis kaynaklarından çıkardığımız örnek hadisler incelendiğinde, bu hadislerde geçen had ve hudûd kelimeleri ile 'hükmü nâss ile belirlenmiş belli cezaî müeyyideler' anlamının kastedildiği görülecektir.

Hiz. Âişe'den şöyle haber verilmiştir: Kureyş'in Mahzûm soyundan olup da hırsızlık suçu işlemiş bulunan bir kadının durumu, Kureyş'e hayli üzüntü vermişti. Onlar, bu kadının cezasının affi hususunda Resûlullah ile kim konuşabilir diye düşündüler ve 'bu hususta konuşmaya Resûlullah'ın sevdiği Usâme'den başka kimse cesaret edemez,' dediler. Nihayet Usâme, bu hususta Resûlullah ile konuştu. Bunun üzerine Resûlullah: "*Allah'ın tayin ettiği cezalardan bir ceza hususunda mı şefaât ediyorsun?*" buyurdu. Sonra ayağa kalkıp bir konuşma yaparak şöyle dedi: "*Ey insanlar! Sizden evvelki ümmetler ancak şu sebepten sapmışlardır: Onlar aralarında şerefli bir kimse hırsızlık yaptığı zaman onu bırakırlardı da, zayıf olan çaldığı zaman ona ceza uygularlardı. Allah'a yemin ediyorum ki, eğer Muhammed'in kızı Fatıma çalmış olsaydı, muhakkak onun da elini keserdim!*"⁶⁷ buyurdu. Görüldüğü üzere bu hadis, İslam ceza hukukundaki hırsızlık haddi ile ilgili olup, Hiz. Peygamberin bu cezanın

⁶² Bu anlamda, "Allaha ve ahiret gününe inanan bir kadının kocası dışında bir ölü için, üç günden fazla yas tutması/süslenmeyi terk etmesi helal olmaz. Kocası için ise bu süre dört ay on gündür." (Buhari, "Talak", 46) hadisinde geçmekte ve yas tutma, matem elbisesi giyme, bu nedenle süslenmekten menedilme/uzak durma anlamına gelmektedir. Ebü's-Seâdât Mecdüddin el-Mübârek b. Esîrüddin Muhammed İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Mahmut Muhammed et-Tanâhî (Kahire; Mektebetü'l-İslamiyye, 1963), 1/352.

⁶³ Bu anlamda, "Ümmetimin hayırlıları hiddetli olanlardır." (Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed b. Eyyüb et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-ewsât* (Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995), 6/60) rivayetinde ve كنت أدري من أبي بكر بعض الحد " (Hz. Ömer): *Ben Hz. Ebu Bekir'in kızgınlığını azaltmaya çalışıyordum.*" (Buhari, "Hudûd", 31) rivayetinde geçmekte ve keskinlik, hiddet, kızgınlık ve öfke anlamını taşımaktadır. İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, 1/353.

⁶⁴ Bu anlamda: "ان قومنا حادونا لما صدقنا الله ورسوله Biz Allah ve Resûlünü doğruladığımızda (iman ettiğimizde), kavmimiz bize karşı çıktı, düşmanlık etti," rivayetinde geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, 1/353.

⁶⁵ Bu anlamda, "Her harfin bir bitiş yeri (sınırı) vardır, her haddin bir matlar' vardır" (Ebü Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ferrâ' el-Begavî, *Şerhü's-sünne* (Beirut: el-Kütübü'l-İslâmî, 1983), 1/262) rivayetinde geçmektedir. İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, 1/353; İbn Manzûr, "hdd", 2/799.

⁶⁶ İbnü'l-Esîr, *Nihâye*, 1/352. Hadis için ayrıca bk. Buhârî, "Hudûd", 27.

⁶⁷ Buhari, "Hudûd", 12; Müslim, "Hudûd", 8; İbn Mâce, "Hudûd", 6; Ebu "Davud", Hudûd, 4. Bu hadisin, had cezası gerektiren bir suçun devlet başkanına/hakime intikalinden sonra şefaâtçı olmayı yasakladığı ve bu konuda icma olduğu belirtilmiştir. Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî en-Nevevî, *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî* (Kahire: Müessesetü Kurtuba, 1994) 11/267; Cezîrî, *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhu*, 6/2854.

uygulanması konusundaki bu kesin tavrı da kamu vicdanın dikkate alınması⁶⁸ ve hukukun üstünlüğü açısından⁶⁹ da önemlidir. Ayrıca “Mescitlerde hadler uygulanmaz, kısas da infaz edilmez.”⁷⁰ “Elinizden geldiğince had cezalarını Müslümanlardan defedin. Bir özrü varsa hemen bırakın. Zira imamın yanlışlıkla affetmesi, yanlışlıkla ceza vermesinden hayırlıdır.”⁷¹ hadislerindeki ‘hudûd’ kelimesinin de had suçları/cezaları anlamında olduğu açıktır. Görüldüğü üzere bu rivayetlerde geçen had ve hudûd kelimeleri, cezası şârî tarafından belirlenmiş ve sübûtu halinde uygulanması zorunlu olan cezaları belirtir şekilde kullanılmıştır.

Burada şunu da belirtmek gerekir ki İbn Kayyım el-Cevziyye (ö. 751/1350), Hz. Peygamber döneminde had kavramının, fıkhıdaki had terimi kavramından daha geniş anlamı olduğunu belirtmektedir. Ona göre; “Fukaha, had kelimesi ile birtakım özel suçlar için şeriat tarafından belirlenmiş cezaları kastetmektedir. Ancak had, şârîin dilinde daha geniş anlamlıdır. Onunla bazen ceza kastedilirken, bazen suçun kendisi kastedilir. Bazı durumlarda ise, şeriatla miktarı belirlenmemiş ceza türleri de had kavramı ile ifade edilmiştir.”⁷² Buna göre fıkhıta had cezası kapsamında yer almayan büyük veya küçük bir kısım suçlara ait cezalar da ilk dönemlerde had olarak isimlendirilmiş olmaktadır.⁷³ Örneğin İbn Abbas’tan yapılan şu rivayet buna işaret etmektedir: *اللمم ما بين الحدين : حد الدنيا وحد الآخر* Lemem, dünya haddi ile ahiret haddi arasındadır.”⁷⁴Bu rivayetteki “lemem” kelimesinin anlamının küçük günahlar olduğu, bunun için kullanılan “dünya ve ahiret hadleri arasındadır” ifadesiyle de, ne dünyadaki had cezalarını gerektiren suçlar gibi, ne de ahirette azap vaat edilen anne-babaya isyan veya öldürme gibi olduğu, yani kendisi için

⁶⁸ Nasi Aslan, *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri* (Adana: Karahan Kitabevi Yayınları, 2014), 170.

⁶⁹ Nasi Aslan, “Hukukun Üstünlüğü ve İslâm Hukuku”, *İslâmî Araştırmalar/Journal Of Islamic Research* 14/2 (2001), 262.

⁷⁰ İbn Mâce, “Hudûd”, 3. Bu konudaki rivayet Ebu Dâvud’da: *نحى رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يستفاد في المسجد وأن تنشد فيه الأشعار* “Resûlüllah mescitte kısas infazını, şiir okunmasını ve hadlerin tatbik edilmesini yasakladı” şeklindedir. Ebu Davud, “Hudûd”, 38.

⁷¹ Tirmizî, “Hudûd”, 2. Hadisin farklı rivayetleri ve değerlendirmeleri için bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed eş-Şevkânî, *Neylül-evtâr esrârü Münteka’l-ahbâr* (Dammam: Dâru İbnî’l-Cevzî, 1427(h.)), 13/269-271. Bu hadiste önemli bir ceza hukuku ilkesi dile getirilmektedir. Bu ilke “bir suçlunun cezasız kalmasının, bir masumun cezalandırılmasına tercihi” şeklinde ifade edilmiş ve İslam hukuk tarihinde bu şekilde uygulanmasına da dikkat edilmiştir. Bu kural modern hukuk sisteminde de, ‘şüpheden sanığın yararlanması’ şeklinde uygulanmaktadır. Sabri Erturhan, “İslam Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanması İlkesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 179-205.

⁷² Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ’lâmü’l-muvakkî’in* (Beirut: Daru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1991), 2/23.

⁷³ Daha geniş yorum ve değerlendirmeler için bk. İbn Hacer, *Fethü’l-bârî*, 12/58.

⁷⁴ İbnü’l-Esir, *Nihâye*, 1/352; Ebü’l-Fidâ’ İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’ani’l-azîm* (Riyad: Dâr Tayyibe, 1999), 7/462.

dünyada had cezası, ahirette de azap gerekmeven, bu ikisi arasındaki küçük günahları ifade ettiği belirtilmiştir.⁷⁵

Hadislerde had kavramı konusunda buraya kadar zikrettiklerimizi şu şekilde özetleyebiliriz: Had kelimesi hadislerde sözlük anlamının yanında, genel anlamda cezalandırma anlamıyla kullanıldığı durumlar olmakla birlikte çoğunlukla, 'cezası Kur'an veya sünnet ile belirlenmiş, sübûtu halinde uygulanması zorunlu olan, üzerinde af veya değiştirme yetkisi bulunmayan cezalar' anlamında kullanıldığı görülmektedir. Hadislerdeki had ve hudûd kelimelerinin bu şekilde kullanımı nedeniyle, bu kavramların Hz. Peygamber döneminde fıkhıdaki had kavramını ifade edecek şekilde kullanıldığı rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca temel hadis kitaplarının genelinde '*kitâbü'l-hudûd*' başlığı altında yer alan hadislerdeki had kavramlarının kullanımı da fıkhıdaki ıstılâhî anlamını daha ilk dönemden itibaren kazandığını göstermektedir.

2. Kur'an'da Hudûdullah Kavramı

Had kelimesinin çoğulu olan hudûd/حُدُود kelimesi, Kur'an'da Allah lafzına muzâf olarak hudûdullah/حُدُودُ اللَّهِ şeklinde birçok kez yer almış ve bu kavram dini literatüre dahil olmuştur. Sözlük anlamı itibariyle 'Allah'ın sınırları' anlamındaki bu kavram, Kur'an'da yedi ayette on iki defa حُدُودُ اللَّهِ şeklinde zikredilmiş,⁷⁶ bir ayette Allah'a işaret eden hu - (هـ) zamirine muzâf olarak حُدُودَهُ şeklinde⁷⁷ ve bir ayette de Allah'ın indirdiklerine izafe edilerek حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ şeklinde yer almıştır.⁷⁸ Bu bölümde öncelikle hudûdullah konusunda yapılmış tanımları aktaracağız. Daha sonra ise Kur'an'dan örnek ayetler aktararak bu ayetlerdeki hudûdullah kavramının ifade ettiği anlamlara değineceğiz.

2.1. Hudûdullahın Terim Anlamı

Hudûdullahın terim anlamı hakkında birçok tanım yapılmıştır. Hudûdullah kavramı için yapılmış olan bu tanımlar, anlamlarına göre üç grupta toplanabilir: Birincisi Hudûdullahın 'Allah'ın bütün hükümlerini kapsadığı' şeklinde yapılan tanımlardır. İkinci grup tanımlarda ise 'menetme/yasaklama' anlamının öne çıktığı görülmektedir. Üçüncü grup ise daha çok 'sınır koyma' anlamına dayalı tanımlar olarak görülebilir.

Hudûdullah konusunda yapılan tanımların bir kısmının, 'genel anlamda Allah'ın hükümleri' şeklinde olduğu görülmektedir. Bu tanımlardan bazılarını aktarırsak: "Hudûdullah, Allah'ın beyan ettiği ve çiğnenmemesini emrettiği şeylerdir".⁷⁹

⁷⁵ İbnü'l-Esir, *Nihâye*, 1/352.

⁷⁶ el-Bakara 2/187, 229-230; en-Nisa 4/13; et-Tevbe 9/112; el-Mücadele 58/4; et-Talak 65/1.

⁷⁷ en-Nisa 4/14.

⁷⁸ et-Tevbe 9/97.

⁷⁹ Halil b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, Silsiletü'l-Me'acim ve'l-Feharis (b.y.: ts.), 3/19.

“Hudûdullah; Allah’ın helal ve haramlarını belirleyen şeyler, hükümlerdir. Aşılması ve çiğnenmesi yasaklanmış emirler ve yasaklardır.”⁸⁰ “Hudûdullah, ahkam-ı şer’iyyedir. İlerisine geçilmesi, çiğnenmesi yasaklandığı için böyle denilmiştir. Aynı zamanda Allah’ın yasaklarına da hudûdullah denmiştir.”⁸¹ “Had(hudûd), ister emir olsun ister nehiy olsun ahkam-ı şer’iyye için kullanılmıştır.”⁸² “Hudûdullah; Kur’an’da yer aldığı ayetlerin ifade akışına bağlı olarak, Allah’ın koyduğu hükümler, yasaklar, ölçüler ve sınırlar anlamlarına gelir.”⁸³ “Allah’ın hudûdlarından maksat, insanlara gönderdiği hükümlerdir. Onlar hak ve batıl arasında, batıla girmemek için birer surdurlar.”⁸⁴ Görüleceği üzere bu tanımlarda hudûdullahın genel olarak ‘Allah’ın hükümleri’ olduğu vurgulanmış durumdadır.

Hudûdullahı dair yapılan tanımların bir kısmı ise, had kelimesinin sözlük anlamında bulunan ‘menetmek ve yasaklamak’ anlamından hareketle yapılan ve ‘Allah’ın yasakları’ şeklindeki tanımlardır. Bu tanımlardan birkaçı şöyledir: “Hudûdullah; Allah’ın haram kıldığı şeylerdir.”⁸⁵ “Hudûdullah; Allah’ın haram kıldıkları olup, insanların onlara tecavüzünü yasakladığı Allah’ın korusudur.”⁸⁶ “Hudûdullah; Allah’ın haram kıldığı, yasakladığı şeylerdir. Allah’ın hudûdu, O’nun tarafından konulan hükümler, tahdid ve takdir ettiği, insanların onları geçmesi caiz olmayan hususlar demektir.”⁸⁷ “Cenabı Hakkın haram kıldığı (menettiği) şeylere hudûdullah denir.”⁸⁸ Bu tanımlarda ise hudûdullah, ‘yasaklanmış ve haram kılınmış şeyler’ olarak açıklanmaktadır.

Hudûdullah kavramının bazı tariflerinde ise had kelimesinin sözlük anlamlarından birisi olan ‘sınır’ anlamına dayalı olarak tanımlandığı görülür. Bunlardan da birkaçını şöyle aktarabiliriz: “Hudûdullah; Allah’ın helalleri ile haramlarının arasını ayıran şeylerdir/sınırdır. Yine ma’siyet ve taat arasındaki sınırdır.”⁸⁹ “Allah’ın hudûdu; O’nun kesin sınırlarla belirlediği, yani belli ölçü ve vasıflarla takdir etmiş olduğu hükümlerdir.”⁹⁰ *Lisanü’l-Arab* yazarı İbn Manzûr (ö. 711/1311), el-Ezherî’nin, hudûdullahı iki gruba ayırarak tanımladığını aktarmaktadır: “1- Yeme, içme, nikah ve diğer konularda insanlar için konulmuş helal ve haram sınırlarıdır. Bunun ötesine geçmek yasaklanmıştır. 2- Allah’ın

⁸⁰ İbn Manzûr, “hdd”, 2/799.

⁸¹ Mutarrızî, “hdd”, 1/187.

⁸² Behnesî, *Medhal*, 22.

⁸³ Bardakoğlu, “Had”, 14/547.

⁸⁴ Ali Arslan, *Büyük Kur’an Tefsiri (Hulasatü’t-Tefsîr)* (İstanbul: Arslan Yayınları, ts.), 1/618.

⁸⁵ *el-Mevsû’atü’l-fıkhiyye*, 17/129.

⁸⁶ Ebu Zehra, *el-Cerîme*, 43.

⁸⁷ Zuhaylî, *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*, 4/319.

⁸⁸ Bilmen, *İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*, 3/18.

⁸⁹ Muhammed Ali es-Sâbüni, *Ravâiu’l-beyân tefsîru ayâti’l-ahkâm* (Beyrut: Müessesetü Menâhilü’l-İrfân, 1980), 2/515.

⁹⁰ Râzî, *Mefâtilu’l-gayb*, 5/124.

yasak sınırlarını aşanlar için konulmuş cezalardır. Hırsızlık haddi gibi.”⁹¹ “Hudûdullah, şer’i emirler ve yasaklar için kullanılmış mecâzi bir ifadedir. Hudûd, insanların mülkleri arasında ayırıcı kısımlardır, sınırlardır. Şer’i emirler de, helal ile haramı, hak ile batılı ayırır.”⁹² “Allah’ın insan davranışlarıyla ilgili olarak belirlediği sınırlara hudûdullah denir. Bunları aşmak zulümdür.”⁹³

2.2. Hudûdullah Kavramının Kur'an'da Yer Aldığı Ayetlerdeki Anlamları

Kur'an'da hudûdullah kavramının yer aldığı Tevbe Sûresi 97. ve 112. ayetleri incelendiğinde, bu ayetlerdeki hudûdullah kavramı ile Allah’ın koymuş olduğu hükümlerin genelinin kastedilmiş olduğu görülecektir. “*Bedevîler, kâfirlik ve münaфіklik bakımından hem daha beter, hem de Allah'ın Resûlüne indirdiği kanunları tanımamaya daha yatkındırlar. Allah çok iyi bilendir, hikmet sahibidir.*”⁹⁴ ayetindeki “*حُدُودَ مَا أَنْزَلَ اللَّهُ / Resûlüne indirdiği şeylerin sınırları*” ile kastedilen mana, ‘Allah’ın indirdiklerinin sınırı’ şeklinde açıklanmıştır.⁹⁵ Mâtürîdî (333/944) ise burada ‘Allah’ın indirdiklerinin sınırı’ ifadesi ile O’nun kanunları, farzları yahut tâat ile mâ’siyet arasındaki sınırlarının kastedildiği şeklinde yorumlar bulunduğunu; işin aslının ise bu ifade ile tüm emirler, yasaklar, âdâblar, helal olan ve olmayan şeylerin vurgulandığını belirterek anlamı geniş tutmuştur.⁹⁶ Burada bedevîlerin bilmemekle itham edildikleri şeylerin tevhit inancı ve diğer itikâdî hükümler ile kitap ve sünnette bildirilen ibadet ve muamelat ile ilgili ahkâm olduğu da ifade edilmiştir.⁹⁷

Kur'an'da hudûdullah’ın geniş anlamı ile yer aldığı bir diğer ayet ise, “*Allah'a tevbe eden, kullukta bulunan, O'nu öven, O'nun uğrunda seyahat eden, rükû ve secde eden, uygun olanı buyurup fenalığı yasak eden ve Allah'ın sınırlarını koruyan müminleri de müjdele.*”⁹⁸ ayetidir. Bu ayette bazı vasıflara sahip mü’minler övülerek ve müjdelenerek anılırken, bunlardan bir grubun da “*وَالْحَافِظُونَ لِحُدُودِ اللَّهِ / Allah'ın hudûdunu koruyanlar*” olduğu beyan edilmiştir. Bu şekilde şer’i hükümleri koruyanlar ifadesi ile mecazen Allah’ın hükümlerini sürekli gözetmek ve onları devamlı olarak titizlikle yerine getirmek ‘Allah’ın hudûdunu korumak’ olarak ifade edilmiştir.⁹⁹ Bu ayetteki hudûd, ister muamelat ister ibadete dair olsun, bütün

⁹¹ İbn Manzûr, “hdd”, 2/800’den naklen.

⁹² Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşur, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 2/411.

⁹³ Vecdi Akyüz, *Kur'an'da Siyasi Kavramlar* (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998), 247.

⁹⁴ et-Tevbe 9/97.

⁹⁵ İsfahânî, “hdd”, 109; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009), 446; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 3/521.

⁹⁶ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü ehli's-sünne*, thk. Mecdi Basellüm (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005), 5/456.

⁹⁷ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, ts.), 4/394-395.

⁹⁸ et-Tevbe 9/112.

⁹⁹ İbn Âşur, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 11/42.

şer'i hükümler şeklinde de açıklanmıştır.¹⁰⁰ Özet olarak bu ayetteki Allah'ın hudûdunu koruyanlar, Allah'ın tüm emirlerini yerine getiren ve yasaklarından sakınanlardır.¹⁰¹

Dikkat edilirse bu iki ayette vurgulanan kişiler Allah'ın hudûdunu gözetme bakımından birbirine zıt insan tipleridir. Birinci ayette Allah'ın hudûdunu tanımayanlar en şedîd, nifak ve küfür sahibi insanlar olarak nitelenmişken, ikinci ayette Allah'ın hudûdunu muhafaza edenler ise müjdelenen mü'minler kategorisindedir. Bu iki ayetteki hudûdullah kavramları, genel anlamda Allah'ın kulları için koyduğu emir ve nehiylerin hepsini kapsadığı görülmektedir.

Kur'an'da bu iki ayet dışındaki hudûdullah kavramlarının yer aldığı bütün ayetlerde, öncelikle bazı konularda fihi hükümler yer almakta sonrasında da bunlar hudûdullah olarak nitelenmektedir. Örneğin, "*Oruç gecesinde kadınlarınıza yaklaşmak size helâl kılındı. Onlar sizin için birer elbise, siz de onlar için birer elbisesiniz. Allah sizin kendinize kötülük ettiğinizi bildi ve töbenizi kabul edip sizi bağışladı. Artık (ramazan gecelerinde) onlara yaklaşın ve Allah'ın sizin için takdir ettiklerini isteyin. Sabahın beyaz ipliği (aydınlığı), siyah ipliğinden (karanlığandan) ayırt edilinceye kadar yiyin, için, sonra akşama kadar orucu tamamlayın. Mescitlerde ibadete çekilmiş olduğunuz zamanlarda kadınlarla birleşmeyin. Bunlar Allah'ın koyduğu sınırlardır. Sakın bu sınırlara yaklaşmayın. İşte böylece Allah ayetlerini insanlara açıklar. Umulur ki korunurlar.*"¹⁰² ayetindeki oruç ve itikafa dair bir kısım hükümlerin ardından; "تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ فَلَا تَقْرُبُوهَا" / ...Bunlar Allah'ın sınırlarıdır, bunlara yaklaşmayın..." buyurulmuştur. Burada تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ ifadesinden sonra gelen "فَلَا تَقْرُبُوهَا" / bunlara yaklaşmayın..." ifadesi, bir yasağın varlığını ve bu yasak alana girilmesinin yasaklandığını ifade ettiği şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre bu ayette hudûdullah olarak nitelenen ve yaklaşılması yasaklanan şeyler, ayette zikredilmiş olan oruç ve itikafa ilgili yeme, içme ve cinsel ilişkinin yasaklanmasına dair hükümlerdir. "فَلَا تَقْرُبُوهَا" / bunlara yaklaşmayın." buyurulmuş olması da kinayeli bir anlatımdır ki bu, bir şeyin yasak edildiğinin doğrudan beyanından daha belâğatlı bir anlatımdır.¹⁰³ Zemahşerî de bu ayetteki hudûdullahın özellikle haramlara ve yasaklanan şeylere has olabileceğini belirtmiştir.¹⁰⁴

¹⁰⁰ Vehbe Zuhaylî, *Tefsiru'l-münîr* (Şam: Dâru'l-Fikr, 2009), 6/59. Zuhaylî, 'Allah'ın hudûdunu koruyanlar' ifadesinin ayette sayılan diğer övülen özelliklerin de hepsini kapsadığını, yani önce zikredilen tüm faziletlerin, 'Allah'ın hudûdunu koruyanlar' ifadesine dahil olduğunu belirtmektedir. Zuhaylî, *Tefsiru'l-münîr*, 6/59.

¹⁰¹ Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l Kur'an*, 10/395; Zuhaylî, *Tefsiru'l-münîr*, 6/59.

¹⁰² el-Bakara 2/187.

¹⁰³ Nâsirüddîn Ebû Saîd Abdullah b. Ömer el-Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'r-Reşid, 2000), 1/180; Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd el-Kâsımî, *Mehasînu't-te'vîl* (b.y.: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1957), 3/464-465.

¹⁰⁴ Zemahşerî, *Keşşâf*, 115.

Bu ayetteki hudûdullah ile kastedilenin sadece oruç ve itikâfa dair yasak hükümler olmayıp, ayetin bağlamında gerek emir ve gerekse yasaklamaya dair hükümlerin hepsinin hudûdullah'a dahil olduğu, buna göre ayette yer alan oruç ve itikafla ilgili farz kılınan, sınırlanan, mubah kılınan veya haram kılınan şeyler ile ruhsatlar ve azimetler de dahil hükümlerin tamamının hudûdullah olarak ifade edildiği görüşü de dile getirilmiştir.¹⁰⁵

Bu açıklamalar neticesinde bu ayetteki hudûdullah tabiri ile kastedilen konusunda şu tespit yapılabilir: Ayetin lafzî durumu ve bağlamına göre, hudûdullah ifadesinin ayetteki yasaklamaya dair hükümlere hamledilmesi gerektiği görüşünün daha ağır bastığı söylenebilir.¹⁰⁶ Zira ayetteki “*bunlara yaklaşmayın*” ifadesi yasaklamanın varlığına dair açık bir karinedir. Buna karşın genel anlamda oruç ve itikafla ilgili gerek emir, gerek yasak veya mubah kılma şeklinde zikredilen bütün ahkâmın kastedildiğine yönelik değerlendirmeler de elbette önemlidir.

Bazı alimler ise Kur'an'da hudûdullah tabirlerinin, nehyedilen/yasaklanan hükümlerin arkasından geldiği durumlarda *تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ* ifadesinden sonra “*فَلَا تَقْرُبُوهَا* / *bunlara yaklaşmayın*” şeklinde ikazda bulunulduğu; buna karşın helal konularda yani genel emirlere delâlet eden hükümlerin kastedildiği durumlarda ise *تِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ* 'tan sonra “*فَلَا تَعْتَدُوهَا*” / *bunları aşmayın*”¹⁰⁷ buyurulduğunu belirterek bir ayırımına dikkat çekmişlerdir. Bu durumda genel emir ve mubah kılma ile yasaklamaya dair hükümlerde hudûd ayrılmış olmaktadır.¹⁰⁸

Kur'an'daki hudûdullah kelimesinin en çok yer aldığı aile hukuku, boşanma, zihar ve iddet konularına dair ayetler¹⁰⁹ incelendiğinde ise, bu ayetlerdeki hudûdullah kelimesini sadece yasaklama/menetme anlamı ile açıklamak mümkün değildir. Çünkü bu ayetlerde sadece nehiy (yasaklama) değil birçok emir ve mubah kılma hükümlerinin de bulunduğu ve bunların da hudûdullah olarak nitelendiği görülmektedir. Örneğin Bakara suresi 229-230. ayetler incelendiğinde bu ayetlerde birkaç kez tekrarlanan hudûdullah ifadesi ile daha önce zikredilmiş olan, nikah ve boşamaya dair hükümler, eşlerinin birbirlerine karşı yerine getirmesi gereken sorumluluklar, birbirlerine karşı aldatma ve hileli yollara başvurulmaması ve evlilik gereği karı kocanın uymak zorunda oldukları diğer şer'i

¹⁰⁵ Râzî, *Mefâtîhu'l-Gayb*, 5/124; Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmî'l Kur'an*, 3/221; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/520; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm*, 1/520.

¹⁰⁶ Mâturîdî, *Te'vîlâtü ehli's-sünne*, 2/58.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/230.

¹⁰⁸ Ebu Bekir b. Muhammed b. Abdullah İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an* (Beyrut: Daru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2003), 1/265; Nisâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 1/520; İbn Kayyım el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muavakkî'in*, 2/23; Behnesî, *Medhal*, 22.

¹⁰⁹ Hudûdullah kavramının, Kur'an'da en fazla yer aldığı ayetler talak, iddet ve zihar gibi aile hukuku ile ilgili hükümlerin bulunduğu ayetlerdir. Bakara suresi 2/229. ayette dört defa, 230. ayette iki defa; Mücadele Suresi 58/4. ayette bir defa ve Talak suresi 65/1. ayetinde de iki defa olmak üzere bu konu ile ilgili olarak toplam dokuz kez hudûdullah tabiri kullanılmıştır.

ayetin sonunda hudûdullah olarak nitelenmiştir. Bu şekilde nitelenen şeylerin her birinde, aşıldığı zaman günaha düşülecek bir sınır mevcuttur. Hudûd, setler/engeller ve bir şeyin bittiği yer anlamında olduğundan onu aşan başka bir alana girmiş olur. Allah'ın koyduğu ahkamlar da buna benzetilerek hudûd olarak isimlendirilmiş ve bu hükümlere uymayanların serbest/helal alandan yasak alana gireceği, günaha düşeceği vurgulanmıştır.¹¹⁵

Burada, Nisa suresi 11. ve 12. ayetlerde yer alan miras hukukuna dair belirlenen hükümlerin/pay miktarlarının hudûdullah olarak nitelenmesini de had kelimesinin 'sınır' anlamı kapsamında olabileceği söylenebilir.¹¹⁶ Zemahşerî'nin de belirttiği üzere, kanunlar mükellefler için belirlenmiş ve tayin edilmiş sınırlar gibi olup, onların hakkı olmayan şeyi elde etmelerine engeldir.¹¹⁷

2.3. Kur'an'daki Hudûdullah Kavramının Anlamına Dair Genel Değerlendirme

Yukarıdaki ayetler üzerinde yapılan incelemeler sonunda şu değerlendirmeyi yapabiliriz: Hudûdullah kavramı, Kur'an'da bazı ayetlerde Allah'ın hükümlerinin tamamını kapsar nitelikte geniş ve genel anlamı olarak yer almaktadır. Bu anlamda kullanılan hudûdullah, itikat, ibadet ve muamelat alanında Allah'ın teşrî kıldığı olduğu bütün hükümleri kapsamaktadır. Buna karşın bazı ayetlerde ise hudûdullah kavramı ile fûrû'a dair belli konulardaki hükümlere işaret edilmiştir. Bu ayetlerde hudûdullah olarak nitelenen hükümlerin yer aldığı fûrû konuları ise; oruç, itikâf, boşanma, iddet, evlilik hukuku, miras paylaşımı ve zıhardır. Bu konulardaki emir veya yasaklamaya dair hükümlerin hepsi hudûdullah olarak nitelenmiş ve bunlara mutlaka uyulması konusunda ikazda bulunulmuştur.

Hudûdullah kavramına dair yapılan tanımlamalarda ise ya sözlük anlamından ya da Kur'an'da yer aldığı ayetlerdeki anlamlarından hareketle tanımlama yapılmıştır. Tanımların hepsi 'Allah'ın hüküm koyması' temeline dayanmaktadır. Bu tanımlardan bazıları Allah'ın sadece yasaklamaya dair hükümlerini veya Allah'ın helal haram sınırını belirtmesini ifade eder tarzda dar anlamı iken; bazıları ise Allah'ın bütün hükümlerini kapsar nitelikte genel anlamıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki, hukuksal yönden konulan bütün kurallarda ve yapılan her düzenlemede bir kısıtlama anlamının olduğu kabul edilir.¹¹⁸ Buna göre 'hudûd' kelimesi kapsamında getirilen hükümlerde de bir kısıtlama ve sınırlama getirilmesini ifade eden bir yön olduğu görülmektedir.

¹¹⁵ İbn Âşur, *et-Tahrir ve't-tenvir*, 2/186.

¹¹⁶ Begavî, *Şerhü's-sünne*, 1/582; Beyzâvî, *Envârü't-tenzîl*, 1/339; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azim*, 2/232.

¹¹⁷ Zemahşerî, *Keşşâf*, 226.

¹¹⁸ A. Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2010), 1.

Bu açıklamalar neticesinde her ne kadar bazı ayetlerde belirli fikhî hükümler hudûdullah olarak nitelenmiş olsa da hudûdullah teriminin Kur'an'da genel olarak; Allah'ın koyduğu dinî, ahlakî ve hukukî bütün hükümleri içine alacak şekilde O'nun belirlediği tüm ölçü, sınır, hüküm ve yasakları kapsadığını, hatta dünyevi cezaların yanında uhrevi müeyyideleri de kapsayan bir anlam genişliğine sahip olduğunu söylemek daha tutarlı olacaktır.¹¹⁹

Son olarak şunu da belirtelim ki, Kur'an'da hudûd kavramının genelde Allah ismine izâfe edilerek *حُدُودُ اللَّهِ*/hudûdullah şeklinde kullanılmış olması, bu kapsamda zikredilen hükümlerin önemine, bunlara uyulması konusunda azamî titizliğin gösterilmesine ve bu hükümlerin bizzat Yüce Allah'ın kendisi tarafından konduğuna bir vurgu olarak değerlendirmek gayet isabetli olsa gerektir.¹²⁰ Ayrıca, Mücadele suresi 1-4. ayetlerde zıhar ve zıhar keffatine dair hükümlerin zikredilmesinin ardından, “*ذَلِكَ لِيُؤْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَتِلْكَ حُدُودُ اللَّهِ*”, “...Bunlar, Allah'a ve Resûlüne hakkıyla iman edesiniz, diyedir. İşte bunlar Allah'ın sınırlarıdır. Kâfirler için elem dolu bir azap vardır.”¹²¹ buyurulması, bu konudaki emirlerin sadece hudûdullah olarak nitelenmekle bırakılmadığı, aynı zamanda iman ile de ilişkilendirildiğini göstermektedir. Çünkü ayette “*حُدُودُ اللَّهِ*” ifadesinden önce, “*Bunlar, Allah'a ve Resûlüne hakkıyla iman edesiniz, diyedir*” denildiği; “*حُدُودُ اللَّهِ*” ifadesinden sonra ise, “*Kâfirler için elem dolu bir azap vardır*” ifadesinin kullanıldığı görülmektedir. Buna göre Allah'ın koymuş olduğu sınırlara (hudûdullah) uymak iman ile, bu sınırlara uymamak ise küfür ile ilişkilendirilmiş olmaktadır.¹²² Bu durum, Allah'ın hudûdullah nitelemesinde bulunduğu bu emir ve yasaklara uymanın önemine açık bir vurgu olarak değerlendirilebilir.

Sonuç

Had/hudûd kavramının sözlük anlamı ve terim olarak kullanıldığı dini ilimlerdeki anlamlarının incelenmesi neticesinde elde edilen sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

'Had' kavramının sözlükte 'sınır, menetmek, yasaklamak ve tanımlamak' anlamlarının öne çıktığı, farklı bilim dallarında kazandığı terim anlamlarının da bu sözlük anlamlarına dayalı olarak geliştiği görülmektedir. Buna göre had kavramı mantık, kelam ve fıkıh usulünde; 'bir şeyin mahiyetinin ve onu oluşturan unsurların açıklanması, bir şeyin

¹¹⁹ Harun Savut, “Ailede Hukukun Gözetilmesini Mücbir Bir Etken Olarak “Hudûdullah” Kavramı”, *Journal of History School (JOHS)* 8/26 (Aralık 2015), 54.

¹²⁰ Yakup Yüksel, “Kur'an'da Hudûdullah Kavramı”, *International Journal of Social Science* 51 (Autumn III 2016), 336.

¹²¹ el-Mücâdele 58/4.

¹²² Savut, “Ailede Hukukun Gözetilmesini Mücbir Bir Etken Olarak “Hudûdullah” Kavramı”, 72.

kendine has niteliklerinin belirtilerek ve kendinden olmayan şeylerin dışarıda bırakılacak şekilde tanımlanması' anlamlarında terimleştiği görülmektedir.

İslami ilimler içinde 'had' kavramının en yaygın olarak kullanıldığı bilim dalı fıkıhtır. Had kelimesinin sözlükte menetme/yasaklama anlamına sahip olması nedeniyle, fıkıhta şârî tarafından kesin bir şekilde yasaklanmış olan suçlar veya onlar için takdir edilen cezalara isim olması yönüyle anlamsal bir ilişki kurulabilir. Buna karşın fıkıh literatüründe had kavramı ile genellikle zina, kazf, hırsızlık, hırabe, içki içme, irtidad ve isyan suçlarına dair şer'an belirlenmiş cezalar anlaşılmış ve fıkıh literatüründe had terimi bu anlam dışında başka bir anlamda kullanılmamıştır. Temel fıkıh kaynaklarındaki kitâbü'l-hudûd başlıklı bölümler, tamamen belirttiğimiz suçlara dair cezaî hükümlerin yer aldığı bölümlerdir. Aynı durum hadis kitapları için de geçerli olup, kitâbü'l-hudûd bölümlerinde, fıkıhta had olarak nitelenen suç ve cezalarla ilgili rivayetler toplanmıştır.

Had kavramının fıkıhtaki terim anlamında kullanımının Hz. Peygamber döneminde de mevcut olduğu görülmektedir. Zira gerek Hz. Peygamberin hadislerinde ve gerekse sahabenin dilinde had kelimesi sözlük anlamları ile kullanımının yanında daha çok 'suçun sabit olması halinde şer'an uygulanması zorunlu olan, değiştirilemeyen ve düşürülemeyen, miktarı belirli cezalar' anlamında kullanılmıştır. Buna göre had kavramının fıkıhtaki terim anlamı kazanmasında Hz. Peygamberin hadislerinin büyük etkisi olduğu söylenebilir.

Had kelimesinin çoğulu olan 'hudûd' kelimesi ise, Kur'an'da genelde Allah lafzına muzâf olarak 'hudûdullah' şeklinde yer almaktadır. Bu kavrama dair alimlerce yapılan tanımlamaların; genel anlamda Allah'ın emir ve yasaklamaya dair tüm hükümleri veya Allah'ın yasaklamaya dair hükümleri yahut da Allah'ın kulları için koyduğu helal-haram sınırları şeklinde olduğu görülmektedir. Bu kavramın yer aldığı ayetlerdeki bağlam ve lafız özelliklerine göre farklı anlamlar kazandığı söylemek daha isabetli olsa gerektir. Buna göre bazı ayetlerde hudûdullah kavramı, Allah'ın bütün emir ve yasaklarını kapsar şekilde geniş anlamı ile kullanılmışken; bazı ayetlerde ise, oruç, itikâf, boşanma, iddet, evlilik hukuku, miras paylaşımı ve zihar hakkındaki fikhî konulara dair hükümleri ifade eder şekilde kullanılmıştır. Şu sonucu belirtebiliriz ki, hudûdullah ister geniş anlamı ile kullanılsın ister belli bir konudaki fûrû'a dair hükümler için kullanılmış olsun, bu kavram ile Kur'an'da 'Allah tarafından konulmuş hükümler' ifade edilmektedir. Hükümlerin ibadet veya muamelata dair konularda olması, emir veya yasaklama içermesi onların hudûdullah kapsamında olmalarını etkilememektedir. Yasaklama getiren hükümlerde onlardan sakınılması ve uzak durulması; yapılması emredilen durumlarda ise bunların dikkatle yerine getirilmesi istenmiştir. Kavramın özellikle aile hukuku ile ilgili hususlardaki kullanımı da aile kurumunun korunmasına dair özel bir vurgu olarak değerlendirilebilir.

Kur'an'daki hudûdullah kavramının, fıkıh literatüründeki ceza hukuku kapsamındaki had kavramı ile doğrudan anlamsal bağlantısı olduğu söylenemez. Ancak

hudûdullahın yani Allah'ın koymuş olduğu sınırların aşılması halinde cezalandırılmayı ifade eder şekilde, bazı cezaî müeyyidelerin had olarak isimlendirilmiş olabileceği şeklinde bir anlamsal bağlantı kurulabilir. Bunun yanında hudûdullahın, 'Allah'ın bütün hükümleri' şeklinde genel anlamı olarak kullanıldığı ayetlerin kapsamına, diğer bütün şer'i hükümler gibi had cezalarına dair hükümlerin de dahil olduğu kabul edilerek dolaylı olarak had cezalarının da bu kavramın kapsamına girdiği söylenebilir. Ancak özel anlamda fıkhıdaki belli cezaların, Kur'an tarafından da had olarak isimlendirildiğini söylemek mümkün değildir. Çünkü Kur'an'da hudûdullah tabirinin kullanıldığı ayetlerin hiçbirinde, fıkhıdaki had cezalarına dair bir hüküm bulunmamaktadır. Aynı şekilde had cezalarına dair hükümlerin yer aldığı ayetlerde de bu cezaî hükümler için had ve hudûd tabirleri kullanıldığı mevcut değildir.

Kısaca belirtmek gerekirse Kur'an'da sözlük anlamının yanında 'emir, yasak veya mübahlığa dair Allah'ın koyduğu hükümler' anlamında kullanılan hudûd kelimesi, Hz. Peygamber ve sahabenin dilinde bu anlamlara ilave olarak şer'an belirlenmiş cezalar için de yaygın şekilde kullanılmış, daha sonraki dönemlerde fıkhıta ise sadece şer'an belirlenmiş cezaları ifade eder şekilde terimleşmiştir. Yani had kavramı, Kur'an ve sünnette daha geniş bir anlama sahip iken, fakihlerce daha özel bir anlama hasredilerek kullanılmıştır.

Kaynakça

- Akyüz, Vecdi. *Kur'an'da Siyasi Kavramlar*. İstanbul: Kitabevi Yayınları, 1998.
- Arslan, Ali. *Büyük Kur'an Tefsiri (Hulasatüt- Tefâsir)*. 16 Cilt. İstanbul: Arslan Yayınları, ts.
- Aslan, Nasi. "Hukukun Üstünlüğü ve İslâm Hukuku". *İslâmî Araştırmalar/Journal Of Islamic Research* 14/2 (2001), 262.
- Aslan, Nasi. *İslam Hukukunda Yargılama Etiği ve İlkeleri*. Adana: Karahan Kitabevi Yayınları, 2014.
- Aslan, Nasi - Ünsal Fatıma. "İslâm ve Batı Dünyasında Kamu Yararı Bağlamında İçkinin Yasaklanması: Mukayeseli Bir araştırma". *Bilimname* 44 (2021/1), 7-48.
- Bardakoğlu, Ali. "Had". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 14/547-551. Ankara: TDV Yayınları, 1996.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ûd. *Şerhü's-sünne*. 16 Cilt. Beyrut: Kütübî'l-İslâmî, 1983.
- Behnesî, Ahmed Fethi. *Medhalü'l-fikhi'l-cinâiyi'l-İslâmî*. Kahire: Dâru's-şurûk, 1989.
- Beyzâvî, Nâsirüddîn Ebû Saïd Abdullah b. Ömer. *Envârü't-tenzîl ve esrârü't-tevîl*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'r-Reşîd, 2000.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukukî İslâmiyye ve İstılâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu*. 8 Cilt. İstanbul: Bilmen Basım Yayınevi, ts.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrahim. *Sahîhu Buhârî*. Dimeşk-Beyrut: Dâru İbni Kesîr, 2002.
- Bustânî, Butrus. *Muhîtü'l-mühît*. Beyrut: Mektebetü Lübnan. 1987.
- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Ali er-Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sadık Gamhavî. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1992.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-lüga ve sıhâhü'l-Arabiyye*. thk. Ahmed Abdülgafûr Attâr. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 1990.
- Cezîrî, Abdurrahmân b. Muhammed. *Dört Mezhebe Göre İslam Fıkhı*. çev. Mehmet Keskin. 8 cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1993.
- Curcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Alî. *Mu'cemu't-ta'rifât*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî. Kahire: Dâru'l-Fadîle, ts.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh. *el-Kâfiye fi'l-cedel*. nşr. Fevkiyye Hüseyin Mahmûd. Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbi'l-Halebî, 1979.
- Çıkar, Mehmet Şirin. "Arap Dilbilim Çalışmalarında "Had/Tanım" Terimi ve Er-Rummânî'nin "El-Hudûd" Adlı Eseri". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 5 (2005).
- Ebû Dâvûd es-Sicistânî, Süleymân b. el-Eş'as. *Sünenü Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed b. Salih er-Râcihî. Riyad: Beytü'l-Efkârî'd-Devliyye, ts.
- Ebû Zehra, Muhammed. *el-Cerîme ve'l-'ukûbe fi'l-fıkhi'l-İslâmî*. Kahire: Dâru'l-Fikrî'l-Arabî, 1998.
- el-Mevsû'atü'l-fıkhiyye*. nşr. Vizâratü'l-Evkaf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye. 45 Cilt. Kuveyt: 1990.
- Erturhan, Sabri. "İslam Hukukunda Şüpheden Sanığın Yararlanması İlkesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/2 (2002), 179-205.
- Ferrâ, Ebû Ya'lâ Muhammed b. el-Hüseyin. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. thk. Ahmed b. Ali Seyu'l-Mübârekî. Riyad: y.y., 1993.
- Feyyûmî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Alî. *Misbâhü'l-münîr*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1987.
- Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecduddîn Muhammed b. Yâkûb. *el-Kamûsü'l-muhît*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed. *el-Mustasfâ min ilmi'l-usûl*. 4 Cilt. Medine: y.y., ts.
- Gözübüyük, A. Şeref. *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 32. Basım, 2010.
- Halil b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. Silsiletü'l-Me'âcim ve'l-Fehâris. b.y.: ts.
- Halis Demir. "İslam Hukukunda Hudûd ve İstılah Edebiyatı". *Turkish Studies* 11/5 (Winter 2016), 199-226.

- Harun, Savut. "Ailede Hukukun Gözetilmesini Mücbir Bir Etken Olarak "Hudûdullah" Kavramı". *Journal of History School (JOHS)* 8/26 (Aralık 2015), 51-83.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz el-Hüseynî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-Muhtâr*. thk. Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 13 Cild. Riyad: Dâru Âlemi'l-Kütüb, 2003.
- İbn Âşur, Muhammed el-Fâzıl b. Muhammed et-Tâhir. *Tefsîru't-tahrir ve't-tenoir*. 30 Cilt. Tunus: Dâru't-Tunûsiyye, 1984.
- İbn Fâris, Ebû Hüseyin Ahmed. *Mu'cemu megâyîsi'l-lüga*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. 8. Cilt. Beyrut: Dâru'l-Âfâki'l-Cedîde, 1979.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-Arab*. thk. Abdullah Ali el-Kebîr. 6 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- İbn Cüzey, Muhammed b. Ahmed. *Kavânînü'l-fikhiyye*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2013.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali b. Muhammed el-Askalânî. *Fethü'l-bârî*. thk. Abdulaziz b. Abdullah b. Baz. 13 cilt. Kahire: Mektebetü's-Selefiyye, ts.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyım el-Cevziyye. *İlâmü'l-muvakki'in*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1991.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azim*. nşr. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. 13 cilt. Riyad: Daru Tayyibe, 1999.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. 2 cilt. Kahire: Daru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, ts.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Abdülkadir Atâ. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- İbnü'l-Esîr, Ebû's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed. *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîsi ve'l-eser*. thk. Mahmut Muh. et-Tanâhî. Kahire: Mektebetü'l-İslamiyye, 1963.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddîn Muhammed b. Abdilvâhid es-Sivâsî. *Şerhu fethi'l-kadîr*. thk. Abdürrezzak Gâlib el-Mehdî. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Karâfi, Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs. *Tenkîhu'l-fusûl fî ihtisâri'l-Mahsûl fi'l-usûl*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2004.
- Karaman, Hayreddin. *Mukayeseli İslam Hukuku*. 3 Cilt. İstanbul: Nesil Yayınları, 1991.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâiu's-sanâi'*. thk. Ali Muhammed Muavviz-Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003.
- Kâsımî, Muhammed Cemâlüddîn b. Muhammed Saîd. *Mehasînü't-te'vîl*. thk. Muhammed Fuad Abdülbâkî. Kahire: Daru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1957.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*. 24 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2006.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdi Basellüm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005.
- Merginânî, Ebû'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl. *el-Hidâye şerhu Bidâyetü'l-Mübeddî*. 8 Cilt. Karaçi/Pakistan; Mektebetü'l-Büşra, 2011.
- Mert, Muhit. "Kelamcıların Tanım Kuramları". *Kelam Araştırmaları* 1/2 (2003), 81-92.
- Mevsilî, Ebû'l-Fazl Mecdüddîn Abdullah b. Mahmud b. Mevdûd. *el-İhtiyâr li ta'lîli'l-Muhtâr*. 5 Cilt. İstanbul: Mektebetü'l-İslâmiyye, 1951.
- İbrahim Mustafa vd., *el-Mu'cemü'l-Vasît*. Haz. Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyye. Mısır: Mektebetü'ş-Şurûk'd-Devliyye, 2004.
- Mutarrızî, Ebû'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdisseyyid. *el-Muğrib fi tertîbi'l-mu'rib*. nşr. Mahmûd Fâhûrî-Abdulhamîd Muhtâr. 2 Cilt. Halep: Mektebetü Usame b.in Zeyd, 1979.
- Müslim, Ebû'l-Hüseyn b. el-Haccâc. *Sahîhu Müslim*. 2 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, 2006.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb b. Alî. *Kitâbü's-süneni'l-kübrâ*. 12 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2001.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref b. Mürî. *Sahîhu Müslim bi şerhi'n-Nevevî*. 18 Cilt. Kahire: Müessesetü Kurtuba, 2. Basım, 1994.
- Nisâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-Furkân*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2009.
- Öner, Necati. *Klasik Mantık*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1986.
- Râğıb el-İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât*. thk. Muhammed Seyyid Keylanî. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Tefsîru'l-kebîr (Mefâtîhu'l-gayb)*. 32 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Râzî, Ebû Abdillâh Zeynüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtâru's-sihâh*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1986.
- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Ravâiu'l-beyân tefsîru ayâti'l-ahkâm*. 2 Cilt. Beyrut: Müessesetü Menâhilü'l-İrfan, 1980.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru Sa'lebî)*. 10 Cilt. Beyrut: Dâru İhyai't-Türasî'l-Arabiyye, 2002.
- Sem'ânî, Ebû'l-Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Muh. b. Ebî Sehl Ahmed. *Kitâbü'l-Mebsût*. 30 Cilt. Beyrut: Daru'l-Ma'rife, ts.
- Subkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî. *Refu'l-Hâcib an muhtasar İbni'l-Hâcib*. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1999.

- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Neylû'l-evtâr esrâru Münteka'l-Ahbâr*. 16 Cilt. Dammam: Dâru İbni'l-Cevzî, 1427(h.).
- Fetâva'l-Hindiyeye (Fetâva'l-Alemgiriyye)*. tsh. Abdullatif Hasan Abdurrahman. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000.
- Taberânî, Süleyman b. Ahmed. *el-Mu'cemü'l-evsât*. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Harameyn, 1995.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd. *Câmiu'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'ân*. 26 Cilt. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Teftâzânî, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer. *Şerhü't-Telvîh ale't-Tavzîh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed. *Mevsû'atü keşşâf ıstilahâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *el-Câmiu'l-kebîr*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Türker, Ömer. "Tarif". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40/28. Ankara: TDV Yayınları, 2011.
- Udeh, Abdulkâdir. *Mukayeseli İslam Hukuku ve Beşeri Hukuk (et-Teşrîü'l-Cinâiyyeti'l-İslâmî)*. çev. Ali Şafak. 4 Cilt. Ankara: Rehber Yayıncılık, 1990.
- Yakup Yüksel. "Kur'an'da Hudûdullah Kavramı". *International Journal of Social Science* 51 (Autumn III 2016), 335-345.
- Yazır, Elmalılı Muh. Hamdi. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 Cilt. İstanbul: Zehraveyn Yayıncılık, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer. *Tefsîru'l-keşşâf*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2009.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed b. Bahâdır. *el-Bahrü'l-Muhîd*. 6 Cilt. Gardaka: Dâru's-Safve, 1992.
- Zuhaylî, Vehbe. *İslam Fıkıh Ansiklopedisi*. çev. Ahmet Efe vd. 10 Cilt. İstanbul: Risale Yayıncılık, 1994.
- Zuhaylî, Vehbe. *Tefsîru'l-münîr*. 10 Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, 2009.

